

Oksana Slipushko

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

ORCID: 0000-0002-7401-7492

„Повчання” Володимира Мономаха як маніфест літератури Високого києворуського Середньовіччя

“Poucheniie Ditiām” by Volodymyr Monomakh as a Manifesto of the High Middle Ages Literature of Kyivan Rus’

Abstract

The article’s author examines the peculiarities of “Poucheniie ditiām” [Instruction for [My] Children] by Grand Prince Volodymyr Monomakh written in the early twelfth century as the work that ushers in the era of High Middle literature of Kyivan Rus’. She emphasises “his very own picture” presented by Monomakh as the image of an ideal ruler, which was significantly different from the type of European monarch of that time. Monomakh depicted the idea of the authentic leader who met the challenges and demands of the Kyivan Rus’ state and the period of the High Middle Ages. The article’s author indicates the autobiographical protagonist of the work, constructed by Monomakh on the basis of his personal experience and life facts. Attention is paid to the text as the first example of memoir prose. Next, the author describes Monomakh’s interpretation of such categories as law, power, faith, and religion; then, she determines the Grand Prince’s understanding of Christian moral and ethical values.

The author also raises the question of the dating of Volodymyr Monomakh’s “Poucheniie ditiām”. She substantiates the thesis that the text was created over many years, as evidenced by the evolution of Monomakh’s worldview. The analysed text consists of several parts, each written at a particular stage of the Grand Prince’s life, and the article presents an analysis of each part and the manifestation of the personality it contains. It also highlights such features of the work as humanism, appreciation of human nature, and human life as the greatest value.

Keywords: Volodymyr Monomakh, High Middle Ages, “Poucheniie ditiām”, Kyivan Rus’ literature, memoir prose, personality, ruler’s image, humanism.

Феномен державника і книжника Володимира Мономаха засвідчив не тільки новий етап у розвитку києворуської державності, а й її книжності, котра була репрезентантом суспільних, політичних і культурних ідей доби Високого Середньовіччя. Якщо „Ярослав Мудрий вважається фундатором поширення книжності, вченості і освіти в давній Україні-Русі”¹, то книжна спадщина князя Мономаха (1053–1125) засвідчує еволюцію книжності загалом і системи жанрів, стилів зокрема.

Матір’ю Володимира була донька візантійського імператора Костянтина Мономаха, тому й київського князя йменували Мономахом. Державна та культурна, зокрема книжна, діяльність князя представляє активну інтеграцію Русі в політичний і літературний простори Європи, утвердження її політики й книжності на рівні тогочасного лідера – Візантії, із котрою тепер Русь була єдиновірною і повноправною. Фактично Мономах є представником принципу „європейська орієнтація, прив’язка до християнських цінностей”².

Політичною заслугою Мономаха стало утвердження миру на Русі, що поклало початок добі Високого Середньовіччя, з її активним розвитком економіки, політики, культури, церкви. Саме ці чотири складники творять нову державну, політичну і, звісно, книжну епоху. Володимир Всеволодович пройшов складний шлях до великого київського столу, перед цим успішно князувавши в Чернігові, Переяславі. 1113 року посів великий київський стіл на прохання самих містян. Головний вектор зовнішньої політики Мономаха визначався антиполовецькою боротьбою, він активно протистояв князеві Олегу Святославичу (це його у „Словѣ о плъку Игоревѣ” названо Олегом Гориславичем) за взаємодію з половцями. Внутрішня політика і державна стратегія Мономаха ґрунтувалися незмінно на ідеї єдності

¹ V. Biletskyi, V. Biletskyi, *Samobutni tradytsii osvity i nauky v Ukraini-Rusi* [v:] „Studia Polsko-Ukraińskie”, red. Walentyna Sobol, nr 4, Zakład Graficzny UW, Warszawa 2017, s. 21.

² Ibidem, s. 19–34.

Київської держави, протидії її поділу на самостійні удільні князівства. Володимир Всеволодович започаткував традицію систематичних князівських з'їздів, на яких вирішувалися головні питання життєдіяльності Русі. Особливий внесок зробив князь в утвердження культу святих братів Бориса і Гліба як хранителів єдності держави.

Своїм „вотчим” монастирем Мономах обрав Видубицький, перетворивши його не тільки на церковний, духовний, а й книжний центр. Він ініціював створення тут гуртка книжників Видубицького монастиря, ставши по суті його ідейним натхненником і лідером. Мономах заклав ідейні вектори розвитку цієї своєрідної літературної школи власною творчістю, ставши його фундатором. Сучасній медієвістичній науці відомий єдиний твір Володимира Мономаха, окрім листа, – це „Поучение” („Повчання”), „граматиця”. Пам'ятка стала надбанням не тільки києворуської, а й європейської книжності, представляючи собою новаторський для середньовічної Європи повчальний, мемуарний, духовний текст. Генеза й еволюція твору свідчать про те, що Мономах тривалий час вів короткі записи, які з часом склали єдиний цілісний текст. Традиційним для князя було робити окремі виписки зі святих книг, збираючи фрагменти, цитати, вислови, які кореспондували з його світоглядом і світовідчуттям. Так само близькими духовно були князеві тексти таких популярних на той час у Русі книг повчального характеру, як „Шестоднев” Василя Великого, „Фізіолог”, „Ізборники” та ін. Як і кожен мислитель, Мономах власними словами транлював думки, які особливо запали в душу. Відомо, що князь, будучи талановитим полководцем, вів також щоденник своїх походів – від 1072 року й до смерті. Для історії та нащадків було зафіксовано його особисте життя, еволюцію світогляду, рецепцію християнської релігії, сприйняття та осмислення прочитаної літератури. Тому саме індивідуальна рецепція, особистісний концепт лягли в основу його „Повчання” і засвідчили новий етап у літературі. Саме це дає підстави говорити про твір як маніфест літератури доби Високого Середньовіччя. Адже саме

„Повчання” Мономаха цю добу започаткувало і стало квінтесенцією її головних принципів і світоглядних засад.

Насамперед варто звернутися до проблеми датування твору. Щодо цього існують різні думки і гіпотези. Побутує теза щодо написання початку твору і його завершальної частини близько 1099 року. Це були часи, коли князь набирався державного досвіду в удільних князівствах, коли визрівали його загальнодержавницькі погляди, системно представлені в тексті. Інші дослідники датують твір приблизно 1117 роком, тобто часом, коли Мономах уже кілька років обіймав великий київський стіл. Як аргументи тут наводяться факти, що, мовляв, перелік битв і походів князя доведено до 1117 року, а Мстислава йменовано „дитям новгородським” (він переїхав до Білгорода в 1117 році). Загалом твір князя-книжника є блискучим документом епохи, своєрідним політичним заповітом руського володаря, котрий аналізує сучасність і робить проєкції в майбутнє. „Повчання” виходить далеко за межі повчання дітям, адресоване не тільки тогочасним князям Русі, а й наступним поколінням. Спираючись на власний багатий досвід, Мономах радить дітям, як правильно й ефективно князувати та управляти землями. Загалом щодо існуючих дат написання твору не можемо погодитися з жодною. Сам книжник свій текст не датував, тому маємо підстави робити власні припущення, спираючись на факти та їх аналіз.

Твір Мономаха представляє опис його життя, висновки, які він зробив на основі своєї діяльності, а також є певною мірою компілятивним через залучення цитат і своєрідних авторських переказів і тлумачень таких текстів, як Святе Письмо, „Шестоднев” Іоанна Екзарха Болгарського, „Слова” Василя Великого, настанови Ісихія, „Ізборник” 1076 року, твори представників грецької патристики. Оригінал твору дійшов у складі Лаврентіївського списку Літопису Руського під 1096 роком. Уважаємо, що „Повчання” створювалося протягом багатьох років. Твір став книжним аналізом і узагальненням князем прожитого, набутого досвіду. Над ним Володимир Всеволодович працював на різних етапах свого життя, вносячи корективи, доповнюючи, розвиваючи,

узагальнюючи. На нашу думку, перша і вступна частини „Повчання” постали під час перебування Мономаха в удільних князівствах, коли він ще тільки, очевидно, міг думати про великий київський стіл і вибудовувати для себе загальну стратегію управління Руською державою. Можемо тлумачити цю першу частину як своєрідну передвиборну програму князя, з якою він у майбутньому вступить у боротьбу за Київ і отримає блискучу й надійну перемогу. По суті це квінтесенція державної політики та ідеології Мономаха, його бачення й розуміння таких важливих категорій, як держава, закон, релігія, Бог, віра та ін. Ця Мономахова програма витримана у глибокому християнському ключі, для князя важливо представити нову християнську державу, якою він бачить Русь у тогочасному європейському просторі, зокрема в контексті стосунків із Візантією. Це стало важливою рисою доби Високого Середньовіччя.

Друга частина „Повчання” має характер біографічний, містить переважно описи походів князя, його військових дій, а також мисливства й полювання. Цей фрагмент, очевидно, творився в той проміжок часу, коли Мономах активно управляв могутньою Руссю, зокрема до 1117 року. Це коротка та яскрава біографія керманіча, написана ним самим з позицій власного досвіду й переконань. Щодо третьої і завершальної частини, то вона постала, уважаємо, найпізніше. Текст твору свідчить, що Мономах працював над цим фрагментом уже в досить літньому віці, можливо, незадовго до смерті. Саме тому ця частина є своєрідним заповітом руського правителя, адресованим як власним синам, так і нащадкам. Очевидно, завершуючи твір і відчуваючи наближення смерті, князь-книжник редагував і правив частини, написані пізніше, аж поки не постав текст, який він і залишив у спадок майбутнім поколінням.

Загалом „Повчання” Мономаха написано у формі літопису-автобіографії. По суті це перша спроба автобіографії чи мемуарів у середньовічній києворуській літературі. Цей жанр став винаходом літератури Високого києворуського Середньовіччя. Хронологічно текст охоплює 1066–1117 роки. Основуючись на

викладеному в ньому матеріалі, можемо назвати Мономаха першим мемуаристом української літератури, публіцистом свого часу, який талановито інтегрує факти власного життя та біографії в контекст державного, церковного та культурного буття часу. Він мислить категоріями державними, які стосуються теперішнього і майбутнього своєї землі, робить висновки на основі власного минулого та історичних уроків. Князь відчуває особисту відповідальність за подальший розвиток Русі, тому прагне залишити спадкоємцям і нащадкам перелік правил і законів для подальшого історичного прогресу.

Домінуюча ідея „Повчання” – це заклик до всіх удільних руських князів припинити усобиці та владні протистояння, виступити єдиним фронтом у боротьбі за цілісність і силу Русі. Він закликає їх бути гідними правителями для свого народу. Важливими принципами називає повагу до дружини і вояцької справи, адже без сильного війська держава слабка. Саме військовим принципам надає Мономах суттєвого значення, вбачаючи у дотриманні їх князями запоруку успіху держави. Фактично такий підхід цілком відповідає тій парадигмі стосунків між володарем-князем і його дружиною (військом), які побутували на той час у Західній Європі. Саме їх Мономах намагається інтегрувати в руський контекст. Переважно ці стосунки базувалися на обов’язку васала, який присягав своєму сюзеренові на вірність, зобов’язувався виконувати службу, надавати „пораду і допомогу”. Фактично дружинники-васали мали досить важливий статус. Вони були не звичайними підданими князя, котрому служили, не його наймитами, а вільно найнятими військовими службовцями. В основі їхніх стосунків і співпраці з князем лежала вільна угода. Це була загальноєвропейська традиція і практика. Інтеграція Русі в європейський простір прискорювала розвиток процесів Високого Середньовіччя, що знайшло свої промовисті вияви у „Повчанні” Мономаха. Саме такі, суто європейські за своїм характером, відносини між князями, боярами і дружиною утверджує Володимир Мономах як досконалі й необхідні Руській державі. Крім того, його твір

репрезентує практичне запровадження князем цього алгоритму стосунків у життєдіяльність. Загалом „Повчання” Мономаха перейнято демократичними ідеями, особливою повагою до людської особистості, що було характерною рисою доби Високого Середньовіччя. Князь-книжник і мислитель утверджує вагу і цінність людини, значення її життя та діяльності для розвитку держави.

У „Повчанні” Мономаха бачимо образ ідеального князя, що надалі став еталоном керманича доби Високого Середньовіччя. Цей образ, створений ним на підставі фактів власного життя і досвіду, постав у контексті тогочасної доби і став відповіддю на її виклики. Також його можна назвати своєрідним відображенням суспільно-політичних і морально-етичних категорій епохи. „Повчання” Мономаха представляє глибоку внутрішню еволюцію авторського „Я”, розвиток і розуміння книжником релігійного та етичного кодексу християнина, зокрема його реалізації в руському просторі. З точки зору структури текст „Повчання” досить чіткий і логічний. Перша його частина є своєрідним морально-релігійним вступом, наповненим ремінісценціями і цитатами зі Святого Письма. Загалом це настанови, повчальні тези і вислови, почерпнуті зі святих книг і власного життя. Насамперед звучить теза про те, що кожна особистість, християнин і князь у тому числі, повинні мати Бога і страх Божий у душі, обов’язково давати милостиню, яку автор вважає початком всякого добра: „Луче естъ праведнику малое, паче богатства гръшных многа. Яко мышца гръшных скрушится, утврждаеъ же праведныя Господь. Яко се гръшници погибнут; праведныя же милуя и даеъ”³. Усі ремінісценції та посилання на Святе Письмо, інші візантійські перекладні тексти наводяться, аби віддзеркалювати, пояснювати і тлумачити конкретний факт або життєву ситуацію так, як її розуміє та сприймає сам

³ V. Monomakh, *Povchannia* [v.] *Zolote slovo: khrestomatiia literatury Ukrainy-Rusi epokhy Serednovichchia: IX–XV stolit: u 2 kn.*, kn. 2, Akonit, Kyiv 2002, s. 34–61.

автор. Наприклад, слова з 91-го псалма „Вскує печальна еси душе моя? Вскую смущаєши мя? Уповай на Бога, яко исповемся Єму” викликали у Мономаха спогади про його власне життя. Це був випадок, коли деякі удільні князі звернулися до нього, спонукаючи порушити клятву, яка була дана Ростиславичам на Любецькому з’їзді 1097 року, і вигнати їх із волості. Проте Мономах відмовився, засвідчивши цим свою вірність клятві хресного цілування. Саме дотримання клятви хресного цілування автор вважає однією з найвищих чеснот, яких варто дотримуватися для забезпечення мудрого та справедливого управління. Князь дуже засмучується через те, що часто руські князі порушують святу й шановану на Русі клятву хресного цілування. Про це він пише на самому початку твору, апелюючи до відповідних слів у Псалтирі та пояснюючи на основі цитати суть клятви, її важливість для держави. Далі Мономах подає настанови, з яких постає образ ідеального керманича, саме такого, який потрібен Русі. У багатьох моментах він цілком корелюється з тогочасним типом європейського правителя. Мономах наголошує, що протягом свого життя він визначав і формулював риси та характеристики, якими повинен володіти князь, не відразу, не підряд, а “по ряду”, тобто виходячи з тих ситуацій, які ставалися в його житті. Спочатку князь-книжник подає цитати і фрагменти із псалмів, апелює до кафізм, які читаються напередодні або на початку великого посту в період спокути. Після цього наводить виписку з „Повчання” Василя Великого, що входить до складу Ізборника 1076 року, з книги пророцтва Ісаї та інших біблійних текстів. Потім Мономах подає власні настанови, визначає обов’язки особистості перед Богом і своїми ближніми: „...При старых молчати, премудрыхъ слушати, старѣйшимъ покарятися, с точними и меншими любов имѣти; без лука бесѣдующе, а много разумѣти; не сверѣпствовать словом, ни хулити бесѣдою, не обило смѣятися, срамлятися старѣйших, к женам нелѣпымъ не бесѣдовати, долу очи имѣти, а душу горѣ”⁴.

⁴ Ibidem, s. 38.

Загалом Мономаху важливо наголосити на тому, що людина повинна мати й цінувати власну честь і гідність, які свідчать про її цінність як особистості. Таке піднесення індивіда є рисою Високого Середньовіччя, коли „Я” починає звучати і набувати цінності. Книжник переконаний, що ні затвірництвом, ні чернецтвом, ні голодом неможливо досягти дійсної милості Божої. Ця милість досягається виключно справою, яка може бути мінімальною, але корисною і потрібною людям, суспільству, державі. У „Повчанні” Мономаха розвивається думка про те, що Всевишній оцінює людину виключно за її вчинками, а не словами. Також важливо, щоб слова відповідали дійсності та справам. Книжник підкреслює, що кожна людська індивідуальність є особлива й неповторна: „Како образи розноличнии въ чловѣчьскихъ лицахъ, – аще и весь мир совокопить, не вси въ одинъ образ, но кый же своимъ лицѣмъ образомъ, по Божии мудрости”⁵. Уміння бути індивідуальністю, особистістю, тобто самореалізуватися, він називає однією з головних характеристик правителя. І ця риса повністю кореспондує з ідеями доби Високого Середньовіччя.

У другій частині „Повчання”, що є по суті світською, уміщено авторські рекомендації й поради, які стосуються досить різних питань, зокрема суспільних, політичних, князівської моралі та влади. Для князя-книжника важливо наголосити на тому, що ці настанови виникли на основі його власного життєвого досвіду і прочитаних книг. Він переконує свого читача в тому, що варто молитися, адже слово, звернене до Бога, має особливу силу і сенс. Також наголошує на суто морально-етичних чинниках, зокрема потребі не забувати вбогих, підтримувати сиріт і вдів. Особливо актуальною й важливою є теза Мономаха про те, що людина представляє собою особливу цінність. Тому він наголошує, що життя людини дається й віднімається Богом, а людина людину вбивати не повинна: „Не вдавайте силнымъ погубити чловѣка. Ни права, ни крива не убивайте, ни повеливайте убити его.

⁵ Ibidem, s. 40.

Аще будеть повинен смерти, а душа не погубляйте никакою же хрестьяны”⁶. Фактично Мономах першим із киеворуських князів остаточно, на законодавчому рівні відмінив смертну кару на Русі, що прозвучало в новій редакції „Правди Руської”, зроблений у його часи. Відтак, християнський гуманізм – це та риса, що характеризує постать правителя, представлену у творі Мономаха. На його думку, важливо не мати гордині в серці, адже всі ми, люди, смертні, сьогодні живе людина, а завтра вона вже може померти. Князь мислить суто у християнському річищі, вважаючи, що все, що дав Бог, є не людське, а Боже, воно доручається людям тільки на певний час. Особливі вимоги у Мономаха до правителя. Останній, на його думку, не повинен лінуватися, має шанувати старших, а до молодих ставитися, як до братів, і піклуватися про них. Князь покликаний підтримувати бідних, удів і дбати про них. Закликає шанувати гостей, адже він понесе славу про господаря всюди, де перебуватиме. Великого значення надає Мономах навчанню. Саме знання він вважає великою цінністю для людини: „Его же умѣючи, того не забывайте доброго, а его же не умѣючи, а тому ся учите”⁷.

Третя частина твору цікава порадами і висновками автора, які мають характер універсальний, є актуальними для сучасників і нащадків. Особливо переконливо ці висновки звучать тому, що ілюструються й підтверджуються прикладами з власного життя Мономаха. Так, князь перераховує всі свої воїнські походи і здобутки за п’ятдесят три роки – від 1072 до 1125 рр. Він аналізує та описує, як проходив різні етапи свого правління, як мужнів і набирався досвіду у складних князівствах Ростова, Смоленська, як отримував визначні перемоги у Переяславі та Чернігові. Мономах наголошує, що поступився Черніговом, аби не вести війну з Олегом і зберегти мир у Русі. Ми бачимо, як Мономах зростав у політичному плані перед тим, як посісти великий київський стіл. Багато пише він і про такі улюблені

⁶ Ibidem, s. 42.

⁷ Ibidem, s. 44.

справи, як мисливство і походи. А усього їх нараховує вісімдесят три великих. Аналізує підписані та укладені ним з половцями мирні угоди, яких нараховує дев'ятнадцять. Князь постає насамперед особою трудящою, адже все, що міг, він робив сам, не перекладаючи справи на підлеглих. Мономах звертається до своїх читачів із проханням не засуджувати його, бо він не хвалить себе, а прославляє Бога. Саме Господь виявив до нього свою велику милість, оберігаючи протягом багатьох років від смертельних небезпек.

Промовистим є звернення Мономаха до своїх читачів на самому початку твору, де йдеться про те, що він як автор пише не тільки до власних синів, а й до нащадків, до кожного, хто прагне навчитися більшому й пізнати світ. Фактично текст „Повчання” адресований широкому читацькому загалові. Промовистим у творі є релігійний первень, який визначає характер усіх міркувань і суджень автора. Релігійні тези у творі поєднуються з морально-етичними. По суті релігія, етика та мораль є в „Повчанні” домінуючими принципами, якими повинна керуватися кожна особистість у своєму житті. Для Мономаха вони є тими категоріями, крізь призму яких бачиться, усвідомлюється й розуміється світ. Саме такими рисами зобов'язаний володіти князь. Загалом усі світські поради князя відповідають духові християнської гуманності, що було важливою рисою доби Високого Середньовіччя.

Твір завершується частиною, що має характер заповіту. Бачимо тут глибокі міркування князя-книжника про сенс і призначення людського життя. Тут же Мономах пояснює і причини написання свого твору. Він уточнює, що пише його не для того, щоб піднести чи похвалити себе, прославити за відвагу й досягнення, а виключно для піднесення милості Бога, виявленої до нього, грішного, як він себе називає. Твір містить загальні світоглядно-настановчі та практичні рекомендації, адресовані державному керманичеві. У просторі настанов і заповідей Мономаха постає образ ідеального і справедливого князя, що є головним для „Повчання”. Він витворений на

основі біографічних фактів і власного досвіду автора, автобіографічний. Багато християнських заповідей набули у тлумаченні Мономаха характеру суспільно-політичного. Зокрема, теза про необхідність коритися старшим і шанувати їх, із рівними і молодшими жити у порозумінні та любові. Це не тільки морально-етичні настанови, а й вагомий ідеологічний принцип, сенс якого узгоджується з типом владних відносин у династії Рюриковичів, головним принципом князівської ієрархії. Згадуючи спосіб життя сильних і слабких птахів у природному середовищі, князь-книжник вкладає в цю тезу ідею богоустановленості, тобто непорушності будь-яких порядків і володінь. Фактично в образно-поетичній формі реалізується ідея автономності й недоторканості уділів, яка була схвалена й утверджена за участю самого Мономаха на з'їзді князів у Любечі 1097 року. Мономах особливо закликає захищати слабких, допомагати вдовам і сиротам. По суті ці тези є могутніми морально-політичними імперативам, місія котрих полягає в обмеженні влади однієї особи, передбачає колегіальне прийняття рішень. Тут бачимо вірність Мономаха давнім руським традиціям, коли князь звітував перед віче і ніс відповідальність за порушення норм законів. Князь-книжник закликає сучасників не вбивати ближнього, застерігаючи своїх спадкоємців і нащадків від гріха братовбивства. Натомість позбавлення життя язичників та іновірців він не вважає гріхом, розповідаючи про свої численні перемоги над ворогами Русі, насамперед половцями. Мономах виступає категоричним противником язичницького принципу кровної помсти, апелюючи до ідеї християнського всепрощення. Смерть на війні він тлумачить як волю і промисел Божий. У „Повчанні” тема Суду Божого осмислюється паралельно з темою князівського правління. Мономах вважає земного правителя за його правами і діями певною мірою подібним до самого Бога. Актуальною для автора є ідея справедливого суду для слабких і незахищених, дотримання всіма норм і принципів законів. Подібна рівність так само стала визначальною для доби Високого Середньовіччя.

У „Повчанні” представлено головні принципи політики Мономаха, його світоглядні засади. Хоч твір цілком автобіографічний, він адресований спадкоємцям і нащадкам. Це своєрідний політичний заповіт руського володаря, для якого важливим є утвердити принцип ієрархічного успадкування князівського престолу для забезпечення єдності Русі. Свого часу Мономах посів великий київський стіл, порушивши принцип старшинства, проте виконавши волю й бажання киян. Натомість тепер він сам наставляє своїх нащадків свято дотримуватися цього принципу, вважаючи його запорукою єдності та стабільності держави. Уроки й настанови Мономаха впливають як із його власного досвіду, так і з досвіду попередників – Володимира Святославича, Ярослава Мудрого. У цьому контексті автор подає образ ідеального правителя. Вагомою рисою будь-якого керманича він називає страх Божий, що, як зазначає О. Киричок,

покладає також відмінність норми юридичної від етичної. Коли не залишається жодного регулятиву юридичного [...], тільки страх перед Богом може запобігти вчинкові. Завдяки „страхові Божому” розрізняється „закон” як моральна норма від „правди” – норми юридичної. Мономахів „страх Божий” є усвідомленням людини як істоти, що має внутрішні інтенції і потребує певної регулятивно-духовної практики. [...] Експлуатація Мономахом категорії „страху Божого” напряду пов’язана з прагненням досягнути Премудрість Божу, тобто власне любомудріє у повному сенсі цього слова⁸.

По суті постать ідеального християнського правителя у „Повчанні” Мономаха не є традиційним візантійським типом монарха, права і повноваження котрого дані Богом. Князь-книжник створив оригінальний і неповторний образ автентичного руського володаря, якого, на думку автора, потребує Руська держава та її народ. Бачення Мономахом обов’язків правителя суттєво відрізняється від візантійських уявлень і стереотипів про діяльність глави держави. Спираючись на власний досвід,

⁸ V. Horskyi, O. Vdovyna, Yu. Zavhorodnii, O. Kyrychok, *Davnoruski liubomudryi*, Vydavnychiy dim “KM Akademiia”, Kyiv 2004, s. 195.

князь радить синам самим керувати військовими походами, не покладатися на воєвод, особисто контролювати військо. Цей руський тип володаря не має фактично нічого спільного з грецькими уявленнями про владу, де утверджується жорстка ієрархічність, уподібнення правителя Богу, протиставлення володаря війську й народу. Традиційний візантійський тип імператора характеризувався відстороненістю від реальних державних рішень, виконував фактично представницькі функції. В інтерпретації Мономаха князь повинен усе робити сам. Теза князя-книжника про особистий контроль над державними, військовими, організаційно-побутовими справами є визначальною. Мономах акцентує увагу на яскравих індивідуальних рисах, які характеризують поведінку князя. Формуючи образ ідеального правителя, автор представив реалії киеворуського життя. Для Мономаха справедливість є формою вияву законності, універсальним принципом, який поширюється на всіх людей. Князь переконаний, що перед законом усі повинні бути рівними, за власні вчинки мають нести відповідальність не тільки прості люди, а й державні керманичі, зокрема князі. Мономах апелює до своїх синів і всіх руських князів, закликаючи пам'ятати про зобов'язання і відповідальність влади за історичний шлях Русі та її народ.

„Повчання” Мономаха творилося протягом тривалого часу. З тексту чітко постають внутрішні риси характеру автора. Насамперед бачимо його людиною милосердною і правосудною, безкорисливою і щедрою, сміливою і глибоко релігійною. Твір репрезентує ідеал руського володаря у тогочасному письменстві – це князь-патріот, який веде боротьбу за єдність Руської землі, для якого визначальними є високі морально-етичні ідеали, які корелюються з християнськими традиціями. Текст Мономаха свідчить про його знання візантійського жанру повчання, зокрема творів Костянтина Багрянородного „Про церемонії візантійського двору” і „Про управління імперією”. Проте впливи цих творів не були головними. Очевидно, Мономах запозичив ідею написання твору, але форма і зміст – суто авторський здобуток.

Традиційно вчені наголошують, що на текст князя-книжника суттєвий вплив справив „Ізборник” 1076 року. Він успадкував симпатії його укладача Іоанна до язичницьких ідей: звідси походять алегоризація, „духовне” і символічне прочитання євангельських заповідей. Мономах, подібно до Іоанна, бачить Бога єдиним із природою, схиляється до християнського Бога і Сонця. Мономах керується при прийнятті рішень власним розумом, раціональним началом, що є домінуючими в його життєвій філософії. Мірою справедливості для нього виступають знання, а праця бачиться вищою мірою богоугодності людини. „Повчання” Мономаха – це вагомий історично-психологічний документ епохи Середньовіччя. Євген Маланюк наголошує, що

особа автора з’являється нам тут закінченим християнином і християнським гуманістом. Від „варязтва” залишаються тільки сліди. Та проблема, що з нею змагався був Володимир Святий, – вартість людського життя в зв’язку з заповідями „не убий” – розв’язана його правнуком Володимиром Мономахом радикально:

Винний, чи не винний – не вбивайте: не губить душі людини.

Цей радикально-християнський гуманізм з’явився у нас на початку XII ст. і проголошений був не єпископом, не філософом, а володарем, одним з найліпших князів русі, останнім великим представником варязької династії в Київській Державі Середньовіччя⁹.

Риси літератури Високого Середньовіччя з її зростаючим інтересом до людини бачимо в листі Мономаха до князя Олега Святославича. Цей текст можемо цілком правомірно назвати першим зразком епістолярного жанру в історії киеворуської книжності. Лист репрезентує почуття урочистого гуманізму, сповнений високої поетичності, громадянської мужності, християнського милосердя. Будучи гуманістом і патріотом, Мономах не звинувачує князя Олега в тому, що в бою з ним загинув його син, хоча біль від втрати дитини відчувається в тексті досить промовисто. Натомість князь-володар виявляє готовність засудити

⁹ Ye. Malaniuk, *Narysy z istorii nashoi kultury*, Oberehy, Kyiv 1992, s. 36.

власного сина за те, що ініціював це протистояння. Мономах закликає Олега надалі всі питання вирішувати „добром” і „рядом”, тобто шляхом переговорів і договорів. Загалом у літописах і власних творах постать Мономаха характеризується компромісністю, готовністю жертвувати власними інтересами заради інтересів Руської землі. Він поступається Києвом Святополку, прагнучи уникнути боротьби. Так само він чинить і з Черніговом, віддаючи владу над містом Олегу. Фактично Володимир Всеволодович посів Київ після смерті Святополка, на прохання самих киян. Таким чином домінуючою в його характері постає риса глибокого християнського смирення, але при цьому він володіє силою. Цю рису високо підносить літописець, згадуючи князя. Для нього клятва хресного цілування є визначальною категорією внутрішньої політики й основою побудови стосунків між князями.

Загалом творчість Мономаха перейнята ідеями літератури Високого Середньовіччя. І визначальною тут постає ідея інтересу книжності до особистості, індивідуальності. Князь-книжник започатковує в літературі нову традицію – традицію говорити від імені себе самого, не ховатися за анонімність і самоприниженням, відверто міркувати про християнські цінності та категорії, інтегруючи їх у реалії тогочасного киеворуського простору. Він мислить демократично й гуманістично, по-своєму тлумачить відомий у візантійській літературі жанр повчання дітям. Він не копіює й не інтегрує візантійський жанр у автентичне письменство, а витворює на його основі власний тип і стиль оповіді. В. Яременко наголошує, що „Мономах перший у Русі-Україні подав нечуваний для Середньовіччя аргумент: „Бо я – людина!”¹⁰ Таким чином, у літературі Високого Середньовіччя він проголосив новаторський і революційний принцип піднесення людської особистості, який став визначальним для культурно-історичної епохи Ренесансу, що прийде на зміну Середньовіччю.

¹⁰ V. Yaremenko, *Volodymyr Monomakh* [v:] *Povchannia. Statut Volodymyra Vsevolodovycha*, red. V. Yaremenko, MAUP, Kyiv 2006, s. 3–28.

References

- Biletskyi V., Biletskyi V., *Samobutni tradytsii osvity i nauky v Ukraini-Rusi* [v:] „Studia Polsko-Ukraińskie”, red. Walentyna Sobol, nr 4, Zakład Graficzny UW, Warszawa 2017, s. 19–34.
- Horskyi V., Vdovyna O., Zavorodnii Yu., Kyrychok O., *Davnoruski liubomudry, Vydavnychiy dim „KM Akademiia”*, Kyiv 2004.
- Malaniuk Ye., *Narysy z istorii nashoi kultury*, Oberehy, Kyiv 1992.
- Monomakh V., *Povchannia* [v:] *Zolote slovo: khrestomatiia literatury Ukrainy-Rusi epokhy Serednovichchia: IX–XV stolit: u 2 kn.*, kn. 2, Akonit, Kyiv 2002, s. 34–61.
- Yaremenko V., *Volodymyr Monomakh* [v:] *Povchannia. Statut Volodymyra Vsevolodovycha*, red. V. Yaremenko, MAUP, Kyiv 2006, s. 3–28.